

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA BAZAR İNFRASTRUKTURUN FORMALAŞMASININ ELMİ-NƏZƏRİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

Müzəffər Ülvi oğlu Əliyev
Odlar Yurdu Universiteti
E-mail: arazqadimaliyev@mail.ru

Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması şəraitində başlıca vəzifələrdən biri də ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində, o cümlədən də kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar infrastrukturunun təkmilləşdirilməsidir. Beynəlxalq təcrübə, xüsilə də Azərbaycan Respublikası kimi bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşamış ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar infrastrukturunu çevik olmalı, xarici mühit amillərinə uyğunlaşma qabiliyyətinə və istehsalçılar üçün əlçatanlıq xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, bazar infrastrukturunu, aqrar bazar, əmtəə birjalrı, yarmarkalar

GİRİŞ

Belə ki, zəif inkişaf etmiş infrastruktur əsas istehsal sahələrinin inkişaf meyillərinin azalmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də yeni satış kanallarının axtarışına olan xərcləri artırır. İnfrastrukturun qeyri-təkmil inkişafı müəssisələrin transaksiya xərclərini yüz dəfələrlə artırır. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı müəssisəsinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün onun kompleks infrastruktur təminatının mövcudluğu zəruridir.

Son dövrlərdə ölkəmizdə kənd təsərrüfatı bazarı və onun müvafiq infrastrukturunun formalaşması məsələlərinin araşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında formalaşmış müasir vəziyyət onun infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə də Strateji hədəflərdən biri “Strateji hədəf 6. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bazar infrastrukturunun inkişafı və istehsalçıların bazarlara çıxışının asanlaşdırılması” kimi müəyyən olunmuşdur. Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan tədbirlər nəticəsində istehsalçıların ixracçı ilə məhsul istehsal etmək vərdişlərini qazanacaqları, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac coğrafiyasının genişləndiriləcəyi, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ixracın həcmnin artacağı, beləliklə də 2020-ci ildə real ÜDM-ə birbaşa təsirin 35 milyon manat, dolayısı təsirin isə 55 milyon manat olmaqla, ümumilikdə, 90 milyon manat olacağı proqnozlaşdırılır. Nəticə etibarı ilə birbaşa və dolayısı yolla 5060 iş yerinin açılacağı, habelə 2020-ci ilədək ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları ixracı üzrə 200 fermerin ixtisaslaşacağı gözlənilir. Prioritet çərçivəsində 40 milyon manat maliyyə vəsaitinin tələb ediləcəyi proqnozlaşdırılır.

Şübhəsiz ki, qarşıya qoyulmuş hədəfə nail olunması və ölkədə kənd təsərrüfatına tətbiqən real əməli təvsiyələrin hazırlanması üçün ilk növbədə elmi-nəzəri araşdırma və qiymətləndirmələr həyata keçirilməlidir.

ƏSAS HİSSƏ

Bazar infrastrukturunu kateqoriyasının mahiyyəti haqda yanaşmalar.

Bazar infrastrukturunu digər infrastruktur növlərinə nisbətən yeni növ hesab olunur. Bazar mexanizmi inkişaf etdikcə, ölkə iqtisadiyyatında ayrı-ayrı tələbatları ödəmək üzrə ixtisaslaşmış fəaliyyət növünə zərurət yaranır. Bazarın yaranması onun sivil fəaliyyətini təmin edən yeni təşkilatların, qurumların yaranmasını şərtləndirdi. Beləliklə, bazar münasibətlərinin özündən törənmiş infrastruktur elementləri bazar subyektlərinin sivil xarakterli fəaliyyətini təmin etməlidir [5, s. 182].

Uzun bir dövr ərzində bazar infrastrukturunu yalnız ixtisaslaşmış müxtəlif təsərrüfat subyektlərini qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən “əlavə”, “köməkçi”, hətta bəzən “vasitəçi”, “spesifik alt sistem” kimi təqdim olunmuşdur.

Halbuki son illərdə bazar infrastrukturunu iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi kimi həm ölkədə xili səviyyədə, həm də beynəlxalq əməliyyatlarda funksional fəallığını artırmaqla iqtisadi, o cümlədən də istehsal funksiyasının genişlənməsini şərtləndirmişdir. Bütün bunlar kommunikasiya, yollar, nəqliyyat və s. kimi həm də bazar infrastrukturunun inkişafını zəruri məsələ kimi qarşıya qoyur.

Bazar infrastrukturunu maddi istehsal sahələrinin məhsullarının, o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçılara çatdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Kənd təsərrüfatında bazar infrastrukturunun formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün ilk növbədə, onun yerinə yetirdiyi funksiyaların ümumi cəhətlərinin araşdırılması vacibdir. Əslində bazar infrastrukturunun bazar iqtisadiyyatının daxili təbiətinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn iki əsas funksiyasını ayırd etmək olar: [14, s. 63]

1) Passiv xarakter daşıyan *təminedicilik funksiyası* vasitəsilə bazar infrastrukturunu bir növ bazar iqtisadiyyatına məhsulun yaradılmasında bilavasitə iştirak etmədən, yalnız resursların optimal akkumulyasiyası və onlardan zəruri məhsulların hazırlanması yolu ilə iqtisadi funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün imkanlar (subyektlərin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin və təsirinin fasiləsizliyi) təqdim edir.

2) Aktiv xarakterə malik olan *nizamlayıcı funksiyası* (əmtəə-pul axınlarının hərəkətinin nizamlanması) təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı təsir prosesində mövcud olmaqla öz təbiətinə görə məhsulun bilavasitə yaradılması sahəsində bu və ya digər problemlərin meydana çıxması haqqında iqtisadiyyata siqnallar göndərən əks təsir funksiyasıdır.

Bu funksiyaların hər birinə müəyyən özünəməxsus cəhətlər xarakterikdir. Lakin müasir dövrdə infrastrukturun hər iki funksiyası bir-biri ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır və biri olmadan digəri reallaşa bilmir. Bununla yanaşı, infrastruktur öz funksiyaları ilə iqtisadiyyatın effektivliyini yalnız ona məxsus olan ölçüdə və mexanizmlər vasitəsilə təmin edir [14, s. 66].

Qeyd olunanlarla yanaşı, bir sıra alimlər tərəfindən bazar infrastrukturunun funksiyaları ümumi şəkildə həm də aşağıdakı kimi ifadə edilir: [8, s. 183; 3, s. 62]

- bazar münasibətləri iştirakçılarına öz maraqlarını reallaşdırmağı yüngülləşdirmək;
- iqtisadiyyatın ayrı-ayrı subyektlərinin və fəaliyyət növlərinin ixtisaslaşdırılması əsasında bazar subyektlərinin operativliyini və səmərəliliyini yüksəltmək;
- hüquqi və iqtisadi nəzarət formalarını, işgüzar təcrübənin dövlət və ictimai tənzimlənməsini sadələşdirmək.

Beləliklə, ümumi şəkildə “bazar infrastrukturunu” kateqoriyası bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyətinin ümumi şərtlərini təmin edən alətlərin, proseslərin, forma və üsulların məcmusunu ifadə edir.

Bazar infrastrukturunu kateqoriyasının müəyyən edilməsi zamanı hətta eyni müəllif tərəfindən bəzən müxtəlif təriflərdən istifadə olunur. Məsələn, V.İ.Kuşlin “Bazar iqtisadiyyatının dövlət tən-

zımlənməsi” dərslində bazar infrastrukturunu kimi bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsi üçün ümumi şərtləri təmin edən alət, forma, metod və proseslərin məcmusunun başa düşüldüyünü göstərir [8, s. 647].

Eyni zamanda, müəllif həmin dərslərdə bazar infrastrukturunu dedikdə bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edən fəaliyyət növlərinin məcmusunun, habelə müəyyən real bazar məkanında onların vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsinin nəzərdə tutulduğunu bildirir [8, s. 648].

Q.P.Juravlyova bazar infrastrukturunu “əmtə və xidmətlərin hərəkətlərini, alqı-satqı aktlarını və ya bazara xidmət edən və onun normal rejimdə fəaliyyətini təmin etmək üzrə müəyyən funksiyaları yerinə yetirən institutlar, sistemlər, xidmətlər, müəssisələrin cəmini əhatə edən təşkilati-hüquqi formaların məcmusu” kimi göstərir [5, s. 182].

Professor R.M.Cəbiyevin yanaşmasına əsasən, bazar infrastrukturunu, öz mənşəyi və təbiətinə görə, canlı bir orqanizm kimi iqtisadi sistemə təsir göstərməklə, onun normal fəaliyyətinin təmin edilməsində böyük rol oynayan institutların tam bir kompleksi halında çıxış edir. Göstərilir ki, bazar infrastrukturunu, çoxsaylı əlamətləri əsasında bir - biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət təşkil edən müstəqil bazarlardan ibarətdir [4, s. 172].

Funksional yanaşma nöqtəyi-nəzərdən qısa şəkildə, bazar infrastrukturunu dedikdə, məhsul və xidmətlərin istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılmasına xidmət edən müxtəlif sahələrin, firmaların və s. məcmusu nəzərdə tutulur.

Birinci yarımfəsildə funksional əlamət üzrə infrastrukturun təsnifatında işgüzar, biznes və bazar infrastrukturlarının eyniləşdirilməsi təsadüfi deyil. İ.e.d., prof. A.B.Abbasovun ümumi elmi redaktəsi ilə nəşr edilmiş “Biznesin əsasları” dərslində bazar və biznes infrastrukturunu eyniləşdirilir [3, s. 55].

Araşdırmalar göstərir ki, bir çox alimlər və xüsusilə də praktiki sahədə çalışan mütəxəssislər bəzi bazar strukturlarını ya sərbəst bazarlar sırasına aid etmir, ya da onları ümumiyyətlə bazar infrastrukturunu hesab etmirlər. Halbuki, inkişaf etmiş ölkələrdə son zamanlarda sahələrin kompleksi şəklində formalaşmış müasir bazar infrastrukturunu əksər sənaye sahələri ilə müqayisədə daha sürətli inkişafı ilə seçilir. Bu bir çox amillərlə, xüsusilə də xidmət sektorunun inkişaf baxımından istehsal sektorunu qabaqlaması ilə əlaqələndirilir. Ona görə də bazar infrastrukturunu bəzən bütövlükdə geridə qalmış iqtisadiyyatın inkişafına əsaslı təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatında bazar infrastrukturunun tərkib elementləri.

Bazar infrastrukturunun mahiyyətinin izahı üçün onun tərkib elementlərinin müəyyən edilməsi ilə bağlı aparılmış bəzi tədqiqatlar xüsusi maraq doğurur. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, sovet iqtisadi ədəbiyyatlarında infraquructura əsas ticarət şəbəkəsini, daimi yarmarkaları, topdansatış əmtəə hərraclarını, kommersiya banklarını, anbar təsərrüfatlarını (elevatrlar, soyuducular), qablaşdırma və nəqliyyat təsərrüfatını, müxtəlif növ birja və informasiya xidmətlərini aid edirdilər. Bu halda bazar infrastrukturunu geniş mənada başa düşülür. Lakin srr deyil ki, mövcud sistem bazar infrastrukturunun fəaliyyətində çətinliklərə səbəb olurdu.

Bazarın klassik infraquructuruna əmtəə birjaları, fond birjaları və əmək birjaları daxildir [5, s. 187].

Bununla yanaşı, Azərbaycan və digər ölkələrin alimlərinin (O.Y.Məmmədov, R.Katanov, B.A.Rayzberq, A.İ.Dobrinin, L.S.Taraseviç, A.S.Bulatov, V.İ.Vidyapin, Q.P.Juravlyova və b.) tədqiqatlarında bazar infrastrukturunun tərkibinə daxil olan müxtəlif bazarlar əsasən onların yerinə yetirilən funksiyalar baxımından (əmtəə və xidmətlər bazarı, istehsal vasitələri bazarı, əmək bazarı, daşınmaz əmlak bazarı, innovasiya bazarı, maliyyə bazarı, sığorta bazarı və s.) təsnifləşdirilir [3, s. 60].

Q.P.Juravlyova müasir bazarın infrastrukturunun əsas elementlərinin aşağıdakılar olduğunu bildirməklə onun ən geniş təsnifatını verir: [5, s. 182]

- birjalar (əmtəə, xammal, fond, valyuta), onların təşkilatı rəsmiləşdirilmiş vasitəçiliyi;
- hərraclar, yarmarkalar və sair təşkilatı qeyri-birja vasitəçiliyi formaları;
- kredit sistemi və kommersiya bankları;
- emissiya sistemi və emissiya bankları;
- əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi sistemi və məşğulluğa dəstəyin hökumət və qeyri-hökumət mərkəzləri (əmək birjalrı);
- informasiya texnologiyaları və işgüzar kommunikasiya vasitələri;
- vergi sistemi və vergi müfəttişliyi;
- kommersiya təsərrüfat riskinin sığortalanması sistemi və sığorta şirkətləri;
- xüsusi reklam agentlikləri, informasiya mərkəzləri və kütləvi informasiya vasitələri agentlikləri;
- ticarət palataları, işgüzar dairələrinin digər ictimai, könüllü və dövlət təşkilatları (assosiasiyaları);
- gömrük sistemi;
- muzdlı işləyənlərin həmkarlar ittifaqları;
- kommersiya-sərgi kompleksləri;
- ali və orta iqtisadi təhsil sistemi;
- audit şirkətləri;
- məsləhət (konsaltinq) şirkətləri;
- iş fəallığının həvəsləndirilməsi təyinatlı ictimai və dövlət fondları;
- xüsusi azad sahibkarlıq zonaları.

İqtisadiyyatın bir çox sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatında da bazar infrastrukturunun formalaşdırılması və inkişafı etdirilməsi Azərbaycan iqtisad elmi qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Belə ki, hazırda dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf meyilləri kontekstində bu problemin nəzəri-metodoloji cəhətdən hələ də lazımi səviyyədə öyrənilməməsi praktikaya da nüfuz edir, bir çox çətinliklər yaradır.

Kənd təsərrüfatında bazar infrastrukturunun formalaşması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün həm də kənd təsərrüfatının ölkə iqtisadiyyatının sahə strukturundakı yerinin araşdırılması vacibdir. Çünki ayrı-ayrı ölkələrdə bu sahədə müşahidə edilən müxtəlifliklər kənd təsərrüfatının formalaşması xüsusiyyətlərinin müəyyən edə bilər.

Kənd təsərrüfatı müasir dövrdə istənilən dövlətin iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindəndir. Bu sahə əhaliyə mövcudluq və həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan ərzaq məhsulları və bir çox istehlak mallarının (mebel, geyim) istehsalı üçün xammal təqdim edir. Müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyatın strukturundan asılı olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları səksəndən çox istehsal sahələrində istifadə edilir. Hazırda kənd təsərrüfatını əlahiddə, milli iqtisadiyyatdan və beynəlxalq əmək bölgüsündən təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edən sahə kimi təsəvvür etmək mümkün deyil [13, s. 70].

Kənd təsərrüfatı əsasən 2 sahəni əhatə edir: [7, s. 32]

1. Bitkiçilik (taxıl, çuğundur, kartofçuluq, tərəvəzçilik, bağçılıq, digərləri);
2. Heyvandarlıq (donuzçuluq, qoyunçuluq, quşçuluq, maldarlıq, digərləri).

Bu sahələr həm ölkə iqtisadiyyatındakı xüsusi çəkisi, həm əhalinin məşğulluğu, həm də gəlir səviyyəsi baxımından müxtəlif ölkələrdə fərqli göstəricilərə malikdir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı ölkənin ümumi (əmtəə) mal istehsalının əsas hissəsini özündə birləşdirir. Buna görə də müasir dövrdə kənd təsərrüfatını ölkənin aqrar-sənaye kompleksinə aid müəssisələr və müvafiq infrastruktur elementləri olmadan təsəvvür etmək doğru olmazdı.

Ölkənin aqrar-sənaye kompleksinin mühüm tərkib elementi kimi, kənd təsərrüfatının əsas məqsədi - mübadilə üçün məhsul istehsal etməkdən ibarətdir, daha doğrusu, istehsal olunan məhsulun əsas kütləsi mütləq şəkildə əmtəə formasını alır. Beləliklə də, kənd təsərrüfatında istehsal oluna-raq bazara çıxarılan əmtəələrin başlıca təyinatı insanların bu və ya digər maddi və mənəvi tələbatını təmin etməkdən ibarətdir.

Beləliklə də bazarın, o cümlədən də kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının əsas ünsürləri olan tələb, təklif və qiymət istehsalçı ilə istehlakçı arasındakı əlaqələrin xarakterini, onların forma və xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Eyni zamanda, ölkə iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər həm də onun ayrı-ayrı sahə və bölmələrinə xidmət edən və onları qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən təşkilatlarına, qurumlarına, o cümlədən bazarın infrastruktur elementlərinə təsir edir.

Dövlətin, xalqın sərvəti olan əkin sahələri, meşələr, su ehtiyatları, neft, qaz və sair yeraltı və yerüstü sərvətlərdən istifadə etmək üçün dövlət nəzarətində olan istehsal, sosial kommunal-məişət, bazar infrastrukturalarının yüksək səviyyədə olması zəruri şərtidir. Bu isə, bazarın, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının inkişaf etdirilməsinin xeyli dərəcədə təsərrüfat subyektlərin sayının çoxaldılması və yeni şəraitə uyğun daha müasir bazar infrastrukturunun yaradılmasını zəruri edir.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunlar obyektiv xarakterə malik olduqlarına görə istehsal və istehlak arasında nisbəti özləri tənzim edirlər. Belə ki, əmtəə-pul münasibətləri şəraitində dəyər qanunu, tələb və təklif qanununun rolu daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir.

Bazar münasibətlərinə keçidin və onun formalaşmasının ümumi prinsipləri mahiyyətə eyni olsa da, hətta eyni ölkə daxilində ayrı-ayrı regionların səciyyəvi şəraiti həmin prinsiplərin reallaşmasında özünə xas olan cəhətləri açıq-aşkar büruzə verir. Bilavasitə təbii şəraitdən asılı bir sahə olduğunu nəzərə alaraq bazar münasibətinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatı sistemində bu cəhətlərin nəzərə alınması vacibdir.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatında bir çox iqtisadi resursların məhdudluğu eyni vaxtda onların bir neçə sferada istifadəsinə imkan vermir. Belə ki, ayrı-ayrı ölkələrin sərhədləri daxilində məhdud olan torpaq ehtiyatlarının hər bir hissəsi eyni vaxtda yalnız bir sahə altında (ya bağçılıq, ya tərəvəzçilik, ya da əkinçilik) istifadə edilə bilər. Məhdudiyyətlik kənd təsərrüfatının digər resurslarına, maddi-texniki, əmək ehtiyatlarına da aiddir. Məsələn, taxılıyın kombaynı eyni zamanda, kənd təsərrüfatının digər sahələrində istifadə etmək olmaz [7, s. 84].

Bazar resursların səmərəli təyinatını, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadəni, dəyişən şəraitə yüksək və çevik adaptasiya olmağı, cəmiyyətin tələbini tam ödəməyi, yüksək səmərəli təsərrüfat fəaliyyətini təmin edir. Bununla yanaşı, bazarın neqativ tərəfləri (məs., istifadə olunmayan resursların qorunması və ətraf mühitin müdafiəsi üçün iqtisadi mexanizmin olmaması, bütün insan cəmiyyətinə mənsub olan resurslardan istifadənin tənzimlənməməsi və s.) də mövcuddur. Bütün bunlar isə, xüsusilə müasir dövrdə aqrar bazarın, o cümlədən də kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının fəaliyyətində dövlətin iştirakının vacibliyini göstərir. Dövlət qanunvericilik və digər formalarla bazar münasibətlərini tənzimləyir, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları himayə edir və bazarın mənfi cəhətlərini korrektə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı sahəsində dövlətin iştirakı əhəmiyyətli səviyyədə qalmaqda davam edir. Ancaq dövlətin sənaye və ticarət sahələrində qalmaq səviyyəsinə görə fərqlənir. Buna baxmayaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində mübadilə prosesində işi-

rakda qalma zəruriliyində iqtisadi sərbəstlik daha genişdir. Burada kənd təsərrüfatı mallarının istehsalçısı istehsal edəcəyi məhsulun tərkibini və strukturunu, material-texniki resurslarla təchiz edənləri və satış qiymətlərini, alıcı isə mal göndərəni seçir [7, s. 88].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün digər funksional bazarlarda olduğu kimi kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarında da istehsalçılarla istehlakçılar arasında münasibətlər tələb və təklifin təsirinə, bazarın konyunkturasına əsaslanır. Müvafiq ədəbiyyatlarla tanışlıq belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi çoxsaylı amillərin, o cümlədən bazar infrastrukturunun təşkilinin səviyyəsi kimi vacib amilin təsiri altında həyata keçir [11, s. 2012].

Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatına aid nəşr olunan ədəbiyyatlarda bazar infrastrukturunu ilə bağlı yanaşmalar əsasən müxtəlifdir. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatına aid ədəbiyyatlarda infrastruktur anlayışına əsasən fərdi, subyektiv yanaşma baxımından münasibət bildirilsə də, kənd təsərrüfatı sahəsində tanınmış alimlər onu cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin ayrılmaz bir hissəsi kimi təqdim edirlər. Qeyd olunur ki, infrastruktur müəssisələrin və təşkilatların səmərəli fəaliyyətini təmin edir və böyük miqdarda yüksək keyfiyyətdə aqrar-sənaye kompleksinin son məhsulunun alınmasına istiqamətlənir [2, s. 199; 6, s. 312].

Xüsusilə də 2000-ci illərin ortalarına qədər ədəbiyyatlarda kənd təsərrüfatında infrastruktur kimi ancaq istehsal və sosial infrastrukturun adı çəkilir. [15, s. 33; 6, s. 312]. Məsələn, N.Y.Kovalenko funksional təyinat baxımından aqrar-sənaye kompleksində 2 başlıca sahəni ayırır: [15, s. 34]

1. bilavasitə kənd təsərrüfatına xidmət edən sahə - buraya maşın və avadanlıqların təmiri və texniki xidmət üzrə sahə və müəssisələr, həmçinin nəqliyyat, meliorasiya, su təchizatı təşkilatları, aqronomiya, baytarlıq, informasiya xidmətləri, maddi-texniki təchizat və elektrik sistemləri aid edilir;

2. son məhsulun istehlakçılara çatdırılmasını təmin edən sahə - buraya, məhsulların hazırlanması, daşınması, saxlanması təşkili aid edilir.

Beləliklə də, bu halda aqrar-sənaye kompleksində, o cümlədən də kənd təsərrüfatında bazar infrastrukturunu ümumiyyətlə nəzərdə tutulmur.

Halbuki, kənd təsərrüfatı bazarı haqqında E.N.Krilyatx tərəfindən irəli sürülən tərifə görə o, logistik və informasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə birja, topdan və pərakəndə ticarət sistemi vasitəsilə kənd təsərrüfatı (ərzaq) məhsullarının son istehlakçıya çatdırılması üzrə iqtisadi və institusional münasibətlər konsepsiyası kimi təqdim edilir [10].

İ.e.d., prof. E.A.Quliyevin 2015-ci ildə nəşr olunmuş “Aqrar İqtisadiyyat” dərsliyində aqrar bazarın strukturu və onun vacib təşkilədicisi kimi infrastrukturunu müasir dövrün tələbləri və yeniliklər nəzərə alınmaqla tərtib olunmuşdur [7, s. 97].

Göründüyü kimi, aqrar bazarının infrastrukturunu dedikdə bütün növ bazarların uğurlu fəaliyyətini təmin edən kommersiya təşkilatı və xidmətlərinin məcmusu başa düşülür.

Beləliklə, təqdim olunan şəkil 1-dən də məlum olur ki, aqrar bazara kənd təsərrüfatı xammalı; ərzaq bazarı; torpaq bazarı; istehsal vasitələri bazarı; iş qüvvəsi bazarı kimi xüsusi bazarlar daxildir. Bu da qeyd olunur ki, adı çəkilən istənilən elementlərdən birinin olmaması və ya lazımı səviyyədə inkişaf etməməsi bazar münasibətlərinin səmərəliliyinin azalmasına gətirib çıxarır.

Bazar elementlərinin tələb, təklif, rəqabət, qiymət, aqrar qanunvericilik və s. qarşılıqlı əlaqəsi və fəaliyyətləri bazar mexanizmi vasitəsilə həyata keçir. Hər bir bazar elementi mexanizmi sıx surətdə qiymətlə əlaqəlidir. Bazar mexanizminin fəaliyyəti iqtisadi qanunlara əsaslanır.

Qeyd olunur ki, aqrar-sənaye kompleksində bazar münasibətlərinin inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə bazarın strukturu, daha doğrusu, onun ayrı-ayrı elementlərinin daxili quruluşu, yerləşməsi, nisbəti ilə müəyyən edilir. Bu proses bir çox vacib amillərlə müəyyən olunur: [7, s. 95]

- sahibkarlıq və təsərrüfatçılıq formaları;
- məhsul istehsalçılarının və alıcılarının sayı;
- istehsal olunan məhsul növləri;
- qiymətlər üzərində nəzarətin dərəcəsi;
- sahəyə daxil olma və ondan xaric olma hədləri;
- iqtisadi münasibətlərin inkişaf səviyyəsi;
- dövlət siyasəti.

Kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq məhsulları müəyyən özünəməxsus cəhətlərə malikdir:

1. Təklifin hava şəraitindən asılılığı kəmiyyət və keyfiyyətə nəzarət imkanını məhdudlaşdırır.

2. Zəmanətli tələb - neqativ təsirlərin müəyyən mənada kompensasiyasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalçısı hər il eyni məhsulu istehsal etmək məcburiyyətində deyil və yeni, daha xeyirli malların istehsalını inkişaf etdirə bilər.

3. Tez xarab olan böyük miqdarda məhsulun xarakteri, bir tərəfdən soyuducu anbarların olmasını (xüsusilə tərəvəz, kartof, meyvələr üçün) tələb edir, digər tərəfdən çox qısa müddətdə realizə edilməsini tələb edir ki, bu da müəyyən qədər yetişdirilmiş məhsulun itkisindən və istehsalın gəlirinin azalmasından yan keçməyə imkan verir.

4. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçıların şəhərlərdə cəmlənməsi, məhsulun tədarükünün vasitəçilərlə təşkil olunmasını əmələ gətirir. Bu müəyyən miqdar əmtəə istehsalçıların gəlirlərinin itirilməsinə səbəb olur, ona görə də onlar “vasitəçi” ilə məhsulun dəyərinin bir hissəsini bölüşməyə məcburdurlar.

5. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin mövsümlə əlaqədar tərəddüd etməsi, onun il boyu qeyri - bərabər təklif edilməsi ilə əlaqələndirilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı xammalı və ərzaq malları elə xüsusiyyətə malikdir ki, qiymətlərin tam sərbəst buraxılmasına imkan vermir. Bu, ölkənin ərzaq təminatının zəmanətçisi öhdəliyi ilə əlaqədardır. İstehsalın təbii - iqtisadi şəraitlə bağlı və kənd təsərrüfatının yüksək kapital tutumlu olmasını nəzərə almaq vacibdir. Bunun üçün şaxələnmə və çevik qiymət tənzimləmə sistemindən istifadə edilir.

Bazar münasibətləri məhsulun rəqabətli, ancaq maneəsiz şəkildə istehsalçıdan istehlakçıya hərəkətini təklif edir. Bu sistem özündə birləşdirməlidir:

- müəyyən hissə kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzağın satışına zəmanət verən kvotalaşdırma mexanizmini;

- respublika və regional ərzaq fondu və ehtiyatının yaradılmasını;

- əmtəə (mal) məhsullarının dövlət tədarükünün həyata keçirilməsini (müəyyən müdaxilələr nəticəsində defisit yaranarsa onun ləğv edilməsi üçün sabitləşdirmə və qiymətlərin səviyyəsinin aşağı salınması məqsədilə istifadə edilsin);

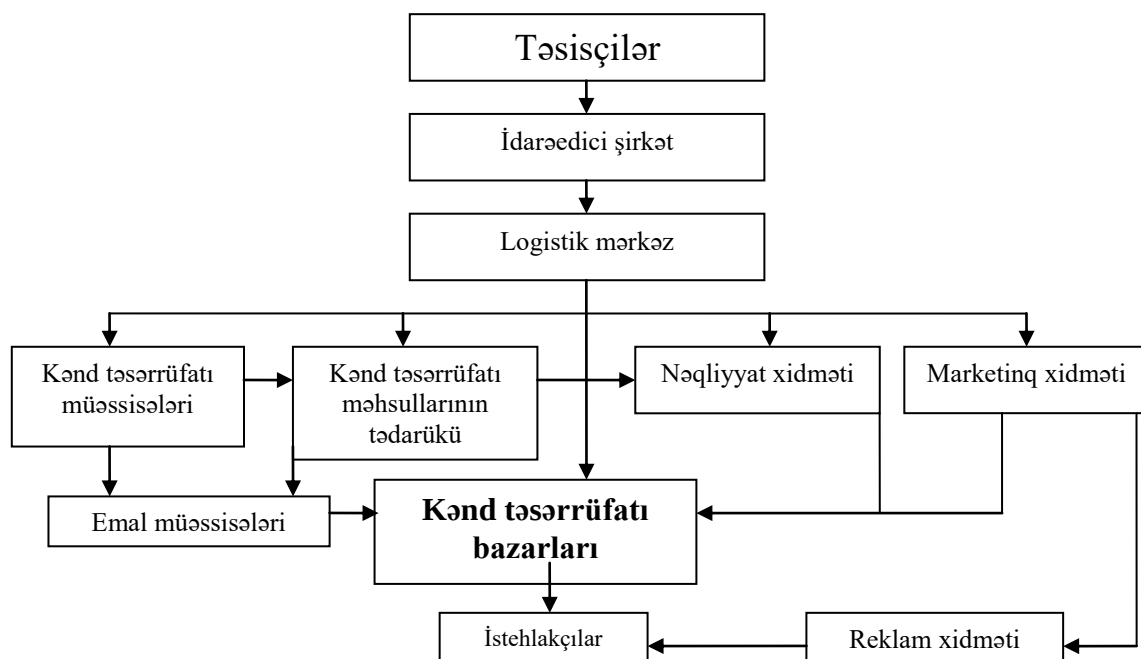
- ölkə daxilində məhsulların sərbəst hərəkətinin təmin edilməsini.

İqtisadi mənbələrdə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının infrastrukturunun mühüm tərkib elementi olan və müxtəlif iyerarxiya səviyyələrinə aid kənd təsərrüfatı məhsulları bazarları əks olunur (Şəkil 1).

Şəkil 1-də kənd təsərrüfatı bazarlarının həm müstəqil həm də bilavasitə bazarların təşkilati strukturunun təbəçiliyində olan digər bazar subyektləri (emal müəssisələri, istehlakçılar, nəqliyyat xidməti, marketing xidməti, reklam xidməti) ilə qarşılıqlı əlaqələri əks olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının uğurlu fəaliyyətinin başlıca atributlarından biri də onun infrastrukturunun təkmilləşdirilməsidir. Bir sıra tədqiqatçıların fikrinə görə, aqrar ərzaq bazarının infrastrukturunun yaxşılaşdırılması regional və xalq təsərrüfatı pillələrində həyata keçirilməlidir. Bu zaman bazar infrastrukturunu səmərəli modelinin qarşıya qoyulan məqsədlər nəzərə alınmaqla aşağıda qeyd edilən prinsiplər əsasında yaradılmalı olduğu göstərilir:[12, s. 40-41]

1. Bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı proseslərinin dövlət tənzimlənməsi (qanunverici və iqtisadi mexanizmlər – çevik vergi mexanizmi, maliyyə-kredit alətləri, qiymət siyasəti);
2. Tamamlama: bazar infrastrukturunu iqtisadiyyatın bütün tələbatlarını tam şəkildə ödəyən bilmədiyindən müəyyən dövr ərzində dövlət infrastrukturunu tamamlamalıdır;
3. Varislik;
4. Sinergetik effektin (kompleksliliyin) əldə olunması;
5. Zəruri və kifayət qədər rəqabətin mövcudluğu;
6. İnformasiya bolluğu;
7. Ehtiyatların sərbəst axını;
8. Bazarların indikativliyi – bazar infrastrukturunu yalnız iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə reaksiya verməli deyil, o həm də fəaliyyət sferasının perspektiv istiqamətlərini göstərməlidir.

Şəkil 1. Kənd təsərrüfatı bazarının infrastrukturunu [9]

Beləliklə, tədqiqatlar göstərir ki, kənd təsərrüfatında bazar infrastrukturunun formalaşmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə paralel olaraq əsasən aqrar bazarın iqtisadi mahiyyəti və iqtisadi mexanizmlər, aqrar bazarın formalaşmasında dövlətin aqrar siyasətinin rolu və dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri, aqrar bazarı formalaşdıran istehsal sahələri, aqrar bazarın qorunması və s. kimi məsələlərin öyrənilməsi də vacib hesab edilir. Bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı zamanı sadalanan prinsiplərdən istifadə edilməsi yeni yaradılan təşkilatların fəaliyyətinin optimallaşdırılmasına imkan yarada bilər.

YEKUN NƏTİCƏ

Təhlil göstərir ki, kənd təsərrüfatında bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı ilə bağlı müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin onların özünəməxsus cəhətləri və tarixi-siyasi inkişaf meylləri nöqtəyi-nəzərdən müəyyən qruplaşdırmaya ehtiyac vardır. Belə ki, uzun illər ərzində bazar münasibətləri şəraitində yaşayaraq inkişaf etmiş ölkələrlə, bu müasibətlər sisteminə xeyli sonra qoşulmuş və hazırda da müəyyən mənada bazar sistemi tam mənasında mövcud olmayan ölkələrin təcrübəsi kifayət qədər fərqli xarakterə malikdir. Təbiidir ki, bazar sisteminin formalaşması və inkişaf xüsusiyyətləri də bu ölkələrin kənd təsərrüfatında bazar infrastrukturunun fərqli əsaslarla təşəkkül tapmasını şərtləndirir. Buna görə də, bu sahənin nəzəri baxımdan öyrənilməsi və ölkədə mövcud vəziyyət nəzərə alınmaqla tətbiqi üçün real əməli tövsiyələrin hazırlanması zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi / Dərslik. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı, – 2011. - 522 s.
3. Biznesin əsasları / Bakı: «Nurlan», - 2005. - 656 s.
4. Cəbiyev, R.M. «Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı» / R.M.Cəbiyev. – Bakı: – 2000. -234 s.
5. İqtisadi nəzəriyyə. Mikroiqtisadiyyat – 1, 2: Dərslik / tərt. ed. Q.P.Juravlyova.– M: “Daşkov və K°”, - 2010. - 924 s.
6. Qasimov, Ə. Aqrar-sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi / Ə.Qasimov. – Bakı: «Nurlan», - 2005. -354 s.
7. Quliyev, E.A. Aqrar İqtisadiyyat. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik / E.A.Quliyev. – Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, - 2015. - 320 s.
8. Кушлин, В.И. Государственное регулирование рыночной экономики: Учебник. Издание 2-е, перераб.и доп / В.И.Кушлин. – общ.ред. М: Изд-во РАГС, - 2005. - 834 с.
9. Котова, М.В. Формирование и перспективы развития инфраструктуры сельскохозяйственных рынков Саратовской области // “Известия” Нижневолжского Агроуниверситетского Комплекса, - 2011. № 4, – с. 2.
10. Крылатых, Э.Н. Агропродовольственные системы: исследование процессов интеграции, конкуренции, инновации // Механизмы обеспечения экономической устойчивости вуза: сборник материалов научно-практической конференции, - М: РосНОУ, - 2008.

11. Попова, Е.А., Полунина, Н.Ю. Совершенствование инфраструктуры агропродовольственного рынка региона // Российское предпринимательство, - 2018. № 7, - с. 2007-2019.
12. Стукач, В.Ф. Инфраструктура агропродовольственного комплекса региона: новые вызовы. Мпра. [Электронный ресурс]. URL: [https://mpra.ub.uni-muenchen.de/73933/1/MPRA_paper_73933 .pdf](https://mpra.ub.uni-muenchen.de/73933/1/MPRA_paper_73933.pdf).
13. Тимошенко, М.А. Рыночная инфраструктура как основа роста конкурентоспособности аграрной экономики России // Российское предпринимательство, – 2014, 15, № 20, – с. 70-80.
14. Хисамутдинов, И.А. Основы экономики и теории рынка: Учебное пособие / И.А.Хисамутдинов. – Уфа: Изд. УГНТУ, - 2010. – 734 с.
15. Экономика сельского хозяйства: Учебник для студентов высших учебных заведений / Н.Я.Коваленко, Ю.И.Агирбов, Н.А.Серова [и др.]. – М: Юркнига, - 2004. – 384 с.

STUDY OF SCIENTIFIC AND THEORETICAL FEATURES OF FORMATION OF MARKET INFRASTRUCTURE IN AGRICULTURE

M.U. Aliyev

The purpose of the research is to study the features of the formation of market infrastructure of agriculture in modern conditions from a scientific and theoretical point of view. The article analyzes the views of local and foreign scientists on the essence of the category of market infrastructure, the functions of market infrastructure, the components of the market of agricultural products, the factors influencing its formation. At the same time, the principles that are important to consider in order to create an effective model in this area are studied by studying the impact of the specific characteristics of agricultural raw materials and food products on the formation of market infrastructure.

Keywords: *agriculture, market infrastructure, agrarian market, commodity exchanges, fairs*

ИЗУЧЕНИЕ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФОРМИРОВАНИЯ РЫНОЧНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

М.У. Алиев

Цель исследования - изучение особенностей формирования рыночной инфраструктуры сельского хозяйства в современных условиях с научно-теоретической точки зрения. В статье анализируются взгляды отечественных и зарубежных ученых на сущность категории рыночной инфраструктуры, функции рыночной инфраструктуры, составляющие рынка сельскохозяйственной продукции, факторы, влияющие на его формирование. При этом принципы, которые важно учитывать для создания эффективной модели в этой сфере, изучаются путем изучения влияния специфических характеристик сельскохозяйственного сырья и продуктов питания на формирование рыночной инфраструктуры.

Ключевые слова: *сельское хозяйство, рыночная инфраструктура, аграрный рынок, товарные биржи, ярмарки*